

Развіццё крытычнага мыслення падлеткаў на ўроках беларускай мовы і літаратуры

Ігнатовіч В.Г., Сідаровіч В.А.

У артыкуле разглядаецца актуальнасць праблемы развіцця крытычнага мыслення падлеткаў на сучасным этапе на ўроках беларускай мовы і літаратуры, а таксама асноўныя падыходы да разгляду дадзенага паняцця. Аўтарамі прапанавана сістэма метадаў і прыёмаў развіцця крытычнага мыслення падлеткаў на ўроках беларускай мовы і літаратуры, якая садзейнічае наступоваму вядзенню вучняў ад першасных ведаў да ўспрымання новых, актыўнай рабоце з інфармацыяй, дазваляе кожнаму індывідуальна і самастойна фарміраваць свае веды, ацэньваць іх, прынімаць раішэнні. У дадзеную сістэму ўключаны этапы развіцця крытычнага мыслення, графічныя і неграфічныя арганізатары. Прапанаваная сістэма метадаў і прыёмаў прадугледжвае іерархію метадаў і прыёмаў развіцця крытычнага мыслення ў адпаведнасці са ступенню складанасці. Метады і прыёмы ўводзіліся наступова ў наступным напрамку: ад накіраваных на запаміnanне, аналіз і асэнсаванне спецыфічнай інфармацыі.

У сучасным сацыяльна-культурным становішчы грамадства інфармацыя не проста памнажаецца па аб'ёму ці ўскладняецца, але хутка становіцца устарэлай, ідэі пастаянна пераправяраюцца і пераасэнсоўваюцца. Галоўным “капіталам” выступае не сама інфармацыя, а здольнасць да яе эфектыўнага засваення, перапрацоўкі і стварэння. Інфармацыйнае грамадства прадугледжвае ўдасканаленне не толькі тэхнікі ці тэхналогіі, але і самага чалавека, перш за ўсё, яго мыслення. Ніколі раней сістэма адукацыі не рыхтавала навучэнцаў ў такой дынаміцы змяненняў, непрадказальнасці, складанасці. Таму развіццё крытычнага мыслення з'яўляецца адной з базавых форм падрыхтоўкі да паспяховай жыццядзейнасці ў інфармацыйным і постінфармацыйным грамадстве.

Ідэя культывавання крытычнага мыслення як гуманістычнай каштоўнасці знайшла адлюстраванне ў адукацыйных праграмах многіх краін свету. Такое разуменне ролі крытычнага мыслення, з аднаго боку, сведчыць аб актуальнасці і перспектыўнасці дадзенай праблемы, з другога – аб неабходнасці мэтанакіраванага яго фарміравання і ўдасканалення на ўсіх этапах навучання.

Праблема развіцця мыслення ў адукацыйным працэсе звязваецца з пытаннямі актывізацыі пазнавальнай дзейнасці (Е.С. Заір-Бек, І.А. Зімня, А.Н. Ксенафонтава, Г.І. Шчукіна), арыентацыямі на творчае мысленне (Л.А. Грыгаровіч, Г. Ліндсэй, Р.Ф. Томпсан, П.Ф. Філіпаў, К.С. Халл), фарміраваннем альтэрнатыўнага мыслення (В. І. Загвязінскі, В. В. Краеўскі), фарміраваннем даследчай культуры асобы (Т.Е. Клімава, В.А. Сласценін).

Словы “крытычны” і “крытычнасць” вытворныя ад слова “крытыка”. Акадэмічны “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” раскрывае адно з лексічных значэнняў слова “крытычны” наступным чынам: “Крытычны. 1. Які

зключае ў сабе крытыку, з'яўляецца крытыкай. *Крытычныя заўвагі. Крытычны артыкул. Крытычная літаратура*. 2. Здольны крытычна адносіцца да каго-, чаго-н. *Крытычны розум*" [8]. "Крытычнасць" – гэта ўласцівасць па значэнню прыметніка "крытычны" [8]. Такім чынам, крытычнае мысленне – гэта мысленне, якое ўтрымлівае крытыку, здольнае да крытыкі.

Разнастайнасць дэфініцый крытычнага мыслення, часам іх супярэчлівасць з'явіліся асновай для аналізу, сістэматызацыі і абагульнення падыходаў, удакладнення тэрміналогіі. Сучасныя ўяўленні пра крытычнае мысленне заснаваны на даследаваннях ў розных галінах навук: псіхалогіі, логіцы, філасофіі, таму ў педагогіцы нельга пазбегнуць падыходаў, занятых з розных дысцыплін.

На думку Р. Пола, задача развіцця крытычнага мыслення заключаецца ў тым, "каб вучні прыйшлі да разумення, асэнсавання ў саміх сабе праяў натуральнай чалавечай схільнасці лічыць сваё меркаванне і каштоўнасныя арыентацыі адзіна правільнымі, імкнуліся пераадолець гэту схільнасць" [3, с. 8]. Р. Пол прапанаваў размежаваць крытычнае мысленне ў "слабым" і "моцным" сэнсе. Так, выкарыстанне аналізу і аргументацыі з мэтай, перш за ўсё, развясць чужое меркаванне служыць прыкладам крытычнага мыслення ў "слабым" сэнсе. Наадварот, чалавек, які выкарыстоўвае крытычнае мысленне ў "моцным сэнсе", не засяроджаны на асабістым меркаванні. Ён зыходзіць з неабходнасці па асабістай ініцыятыве выпрабоўваць свае ідэі і ўяўленні найбольш моцнымі з магчымых пярэчанняў, якія толькі могуць быць выказаны супраць іх.

У апошняе дзесяцігоддзе паняцце "крытычнае мысленне" ўвайшло ў тэрміналогію псіхалагічных і педагогічных даследаванняў айчынных вучоных. Пэўныя аспекты праблемы развіцця крытычнага мыслення асвятлены ў работах В.А. Болатава, Д.М. Шакіравай, Н. В. Муштавінскай, А.В. Бутэнка, Л.А. Мальца, А.І. Федатоўскай, Д.А. Шарова, Л.І. Пунько, Г.М. Галуза, Н.В. Шуневіч, А.Ю. Бурнель, Н. В. Байдаковай і іншых, у якіх мы сустракаем розныя дэфініцыі дадзенага паняцця.

Як заўважае Н.В. Муштавінская, "крытычнае мысленне – гэта пункт апоры для мыслення чалавека, яго натуральны спосаб узаемадзеяння з ідэямі і інфармацыяй, пры сутыкненні з якімі вучні павінны ўмець разглядаць іх удумліва, крытычна, бачыць розныя пункты погляду, рабіць высновы" [6, с.38].

Сённы ў грамадстве асабліва запатрабаваныя людзі з крытычным мысленнем, з незалежнымі меркаваннямі. Урокі беларускай мовы і літаратуры змяшчаюць багаты матэрыял для развіцця крытычнага мыслення. Крытычнае мысленне з'яўляецца неабходнай умовай, без якой немагчыма разуменне літаратуры, так як толькі вучань, які мысліць крытычна здолее правільна

разабрацца ў праблематыцы мастацкага твора і ацаніць прачытанае, “знайсці” сябе сярод літаратурных герояў, убачыць свае станоўчыя і адмоўныя бакі.

Задача настаўніка - пабудаваць урок літаратуры або мовы так, каб навучыць вучня разважаць над прачытаным, задаваць пытанні і знаходзіць адказы, здзяйсняць адкрыцці і радавацца працэсу пошуку. Разгледзім апрабаваныя намі найбольш эфектыўныя метады і прыёмы развіцця крытычнага мыслення падлеткаў на ўроках беларускай мовы і літаратуры, якія дазваляюць вучням свядома і канструктыўна рашаць як канкрэтныя вучэбна-пазнаваўчыя задачы, засвойваць канкрэтны змест прадмета, так і асэнсоўваць уласную дзейнасць у гэтым напрамку, авалодваць рэфлексіўнымі механізмамі (табліца 1).

Табліца 1 – Сістэма метадаў і прыёмаў развіцця крытычнага мыслення падлеткаў на ўроках беларускай мовы і літаратуры

Этапы развіцця крытычнага мыслення	Графічныя арганізатары	Неграфічныя арганізатары
Актыўнае пазнанне: актуалізацыя ведаў, прабуджэнне цікавасці да тэмы, вызначэнне мэтаў вывучэння матэрыялу.	Кластэр, табліца “Ведаў – Хачу даведацца - Даведаўся”, пераблытаныя лагічныя ланцужкі.	Гутарка, складанне спісу вядомай інфармацыі, правільныя і няправільныя сцверджанні, ключавыя словы і выразы, мазгавы штурм.
Асэнсаванне новай інфармацыі, крытычнае чытанне і пісьмо.	ІНСЕРТ, канцэптуальная табліца, двайны дзеннік, дрэва прадказанняў.	Работа з падручнікам, “Чытанне са стопамі”, пошук адказаў на пастаўленыя пытанні, гутарка, крытычны адбор матэрыялу на зададзеную тэму, аналіз крытычнага артыкула, дыскусія.
Рэфлексія , фарміраванне асабістага меркавання і адносін да матэрыялу.	Кластэр, табліца “Ведаў – Хачу даведацца - Даведаўся”, пераблытаныя лагічныя ланцужкі, двайны дзеннік, сінквейн.	Устанаўленне прычынна-выніковых сувязей паміж блокамі інфармацыі; правільныя і няправільныя сцверджанні, дыскусія,

Дадзеная сістэма метадаў і прыёмаў развіцця крытычнага мыслення садзейнічае паступоваму вядзенню вучняў ад першасных ведаў да ўспрымання новых, актыўнай работы з інфармацыяй, дазваляе кожнаму індывідуальна і самастойна фарміраваць свае веды, ацэньваць іх, прынімаць рашэнні. Прапанаваная сістэма метадаў і прыёмаў прадугледжвае іерархію метадаў і прыёмаў развіцця крытычнага мыслення ў адпаведнасці са ступенню складанасці. Метады і прыёмы ўводзіліся паступова ў наступным напрамку: ад накіраваных на запамінанне, аналіз і асэнсаванне спецыфічнай інфармацыі (“Маркіроўка тэксту”, «Ведаў - Хачу даведацца - Даведаўся», «Канцэптуальная табліца», “Чытанне са стопамі”, “Правільныя і няправільныя сцвярджэнні”, “Складанне кластэра”, “Ключавыя словы і выразы”, “Пераблытаныя лагічныя ланцужкі”) да накіраваных на творчае прымяненне і ацэнку дадзенай інфармацыі (дыскусіі, “Сінквейн”, “Алфавіт” “Двайны дзённік”, “Аналіз крытычнага артыкула”, “Напісанне водгукі на кнігу або мастацкі твор”, эсэ).

Так першапачаткова для стымулявання матывацыі навучання крытычнаму мысленню і ўсведамлення вучнямі крытычнага мыслення як гуманістычнай каштоўнасці асабістай і сацыяльнай значнасці мы прымянялі такія метады, як лекцыі і гутаркі пра важную ролю крытычнага мыслення ў сучасным грамадска-палітычным і асабістым жыцці, яго функцыях і спосабах прымянення.

Эфектыўнаму засваенню новай інфармацыі садзейнічае прыём “Маркіроўка тэксту” ці «*INCEPT*» (ад англ. **inter**актыўнае **nothing** **system** **effective** **reading** **and** **thinking** - інтэрактыўная сістэма разметак для эфектыўнага чытання і разважання), які дазваляе вучням адсочваць уласнае разуменне прачытанага [6]. На палях алоўкам вучань у ходзе чытання робіць ўмоўныя абазначэнні: «v» - ужо ведаў; «+» - новае; «-» - думаў інакш; «?» – ёсць пытанні. Выкарыстанне дадзенага прыема патрабавала азнаямлення падлеткаў з маркіровачнымі знакамі; вызначэння часу на выкананне, формы праверкі (напрыклад, вуснае абмеркаванне з наступнымі адказамі настаўніка ці вучняў, якія ведаюць на пастаўленыя пытанні; часам неабходна выкарыстоўваць дадатковую літаратуру).

Гэты прыём патрабуе ад вучняў не пасіўнага, а актыўнага, удумлівага чытання. Для запаўнення табліцы вучням некалькі разоў неабходна звяртацца да тэксту. Такім чынам забяспечваецца уважлівае чытанне.

Вельмі цікавым у гэтым прыёме з'яўляецца знак «пытанне». Справа ў тым, што часта настаўнікі мяркуюць, што калі тлумачаць матэрыял на ўроку, то яны (настаўнікі) знаходзяцца ў пошуку адказаў на пытанні, якія цікавыя вучням. Але гэта не заўсёды так. Аўтары падручнікаў ставяць перад вучнямі самыя розныя пытанні, настаўнік на ўроку патрабуе адказаў на іх, а вось месца

для пытанняў саміх вучняў ні ў падручніку, ні на ўроках няма. А вынік гэтага вядомы: вучні не заўсёды ўмеюць задаваць пытанні. У ходзе чытання, напрыклад, артыкула «Класічных формаў вечная краса» ў вучняў узніклі самыя розныя пытанні: чаму гэтыя формы лірыкі атрымалі назву класічныя? Ці шмат існуе класічных формаў лірыкі? Хто яшчэ з беларускіх пісьменнікаў, акрамя М. Багдановіча, пісаў санеты?; пры чытанні артыкула “Пазнаць, знайсці сябе ў бязмежжы” задаваліся падлеткамі наступныя пытанні: як знайсці адказы на вечныя пытанні? Што такое ратарычнае пытанне?

Такім чынам, тэхналагічны прыём «*INCEPT*» робіць бачным працэс назапашвання інфармацыі, шлях ад «старых» ведаў да «новых», садзейнічае эфектыўнаму засваенню новай інфармацыі, развівае здольнасць не прымаць на веру любую інфармацыю, фарміруе камунікатыўныя ўменні, стымулюе далейшае вывучэнні тэмы.

Падобны да папярэдняга прыём «*Ведаў - Хачу даведацца - Даведаўся*» прадугледжвае кіраванне працэсам пранікнення ў змест і сэнс тэксту. Для гэтага выкарыстоўваецца табліца, у аснове якой ляжыць натуральная для чалавека схема пазнання: актыўнасць разумення падтрымліваецца за кошт таго, што спачатку выяўляецца ўсё вядомае па тэме, ставяцца пытанні па тым, што невядома ў ёй, а затым пры чытанні аналізуецца каштоўнасць інфармацыі для таго, хто чытае, адзначаецца новае і фіксуецца пытанні, якія ўзніклі. Аўтар гэтай сістэмы амерыканскі прафесар Дона Огл.

Так, перад аналізам верша М. Багдановіча «Слуцкія ткачыкі» вучні ўспомнілі спачатку ўсё, што ім вядома па дадзенай тэме. Пасля калектыўнага абмеркавання звесткі запісалі ў першую калонку, затым сфармулявалі і зафіксавалі ў калонцы «Хачу даведацца» пытанні, якія іх цікавілі. Пазнаёміўшыся з вершам і артыкулам «Пра верш «Слуцкія ткачыкі», дадатковай інфармацыяй, вучні запоўнілі апошнюю калонку «Даведаўся» . Атрымалася табліца наступнага выгляду (табліца 2).

Табліца 2 – «Ведаў - Хачу даведацца - Даведаўся»

Ведаў	Хачу даведацца	Даведаўся
-Першыя дзіцячыя гады М. Багдановіча прайшлі на Беларусі.	- У якім годзе напісаны верш?	-У 1912годзе.
-Некалькі разоў наведваў Беларусь.	- Што паўплывала на напісанне твора?	- Прыезд у 1911годзе на Беларусь, наведванне музея.
-Адносіцца дадзены верш да патрыятычнай лірыкі.	- Ці звязаны пэўным чынам з'яўленне верша з прыездам паэта на Беларусь?	- Пра XVIII стагоддзе,

-Пакладзены на музыку.	- Пра які час ідзе размова ў вершы?	калі на Беларусі існавалі “персіяры”-
-Адзін з шэдэўраў беларускай літаратуры.	- Ці мае верш гістарычную аснову?	майстэрні па вырабу слуцкіх паясоў. Там працавалі толькі мужчыны.
	- Хто аўтар музычных твораў на словы верша?	- А. Багатыроў «Слуцкія ткачыкі», а таксама народ.
	- Што робіць гэты твор неўміручым?	- Таленавітае выкарыстанне мастацкіх сродкаў, гакапісу, антытэзы.

На ўроках беларускай мовы мы выкарыстоўвалі гэты прыём у працэсе работы над матэрыялам параграфу “Асноўныя этычныя нормы”, “Дзеяслоў як часціна мовы”, “Захаванне літаратурных нормаў - асноўнае патрабаванне культуры маўлення” [5].

Дадзены прыём дазваляе: падтрымліваць увагу да інфармацыі ў працэсе работы над ёй; кіраваць працэсам разумення; стымуляваць інтэлектуальную дзейнасць; актывізаваць дзейнасць вучняў для далейшага вывучэння тэмы; фарміраваць навыкі самастойнай работы над інфармацыяй; вучыць сцісла фармуляваць інфармацыю ў пісьмовай форме.

Прыём «Канцэптуальная табліца» мэтазгодна выкарыстоўваць у тым выпадку, калі прадугледжваецца параўнанне трох ці больш аспектаў. Выглядае гэта табліца наступным чынам: сярэдняя калонка называецца «Лініі параўнання», дзе пералічаны тыя катэгорыі, па якіх будуць параўноўвацца пэўныя з’явы, падзеі, факты, а ў калонкі, размешчаныя па два бакі ад «Ліній параўнання», заносіцца інфармацыя, якую неабходна параўноўваць. Дадзены прыём на ўроках беларускай літаратуры мы выкарыстоўвалі пры рабоце з артыкулам «Лірычныя жанры», “На сумежжы з навукай”, “...І перанесціся ў далекае мінулае” і інш. Напрыклад, канцэптуальная табліца, якая атрымалася ў васьмікласнікаў пры рабоце з артыкулам “ Лірычныя жанры” (табліца 3).

Табліца 3 – Канцэптуальная табліца

Лірыка	Лініі параўнання	Эпас
Суб'ектыўнасць (унутраны свет)	аўтар	Аб'ектыўнасць (знешнія падзеі)
Вершаваная: рытм,	мова	Празаічная, прынцып

рыфма, разнастайныя сродкі мастацкай выразнасці(эпітэты, параўнанні, метафары)		расказвання, паведамлення
Пейзажная, філасофская, грамадзянская, інтымная	віды	Вялікія, сярэднія, малыя
Верш, ода, раманс, элегія, гімн, песня	жанры	Аповяданне, раман, аповесць

Дадзены прыём садзейнічае абагульненню і сістэматызацыі ведаў па беларускай мове, устанаўленню ўзаемасувязей паміж рознымі ўзроўнямі моўнай сістэмы. Падлеткамі складаліся канцэптуальныя табліцы па наступным тэмам: “Стылі мовы”, “Часціны мовы”, “Раздзелы мовазнаўства”.

Трэба адзначыць, што лініі параўнання выводзяць самі вучні. Канцэптуальная табліца дазваляе вучням сістэматызаваць інфармацыю, правесці паралелі паміж з’явамі, падзеямі, фактамі. Эфектыўнасць работы павышаецца пры групавом супрацоўніцтве.

Стымулюе актыўную работу вучняў з інфармацыяй прыём “*Чытанне са стопамі*”. У час “стопа”, пасля кожнай сэнсавай паузы, ставіцца праблемнае пытанне і пачынаецца калектыўнае абмеркаванне і пошук адказу, ці даецца вучням індывідуальнае пісьмовае заданне. У працэсе вывучэння, напрыклад, аўтабіяграфіі У. Караткевіча “Дарога, якую прайшоў” падлеткам задаваліся наступныя пытанні:

- Як вы мяркуеце, дзе нарадзіўся У. Караткевіч?
- Якія рысы характару пісьменніка выхавала асяроддзе (сям’я, прырода)?
- Якімі дарогамі вайны давялося прайсці У. Караткевічу? Што змянілася ў свядомасці і характары пісьменніка?
- Калі з’явілася задума напісацьраман “Каласы пад сярпом тваім”?
- Што далі пісьменніку гады настаўніцтва ў вёсцы Лесавічы?
- Які год,на вашу думку, з’яўляецца пераломным у жыцці У.Караткевіча? Чаму?
- Ці можна ў адносінах да У.Караткевіча сказаць так: “Таленавіты чалавек – таленавіты ва ўсім!”

Дадзены прыём садзейнічае асэнсаванаму ўспрымання матэрыяла, дае магчымасць дэталёва разглядаць тэкст; развівае ўменне выяўляць прычынна-выніковыя сувязі.

Прыём “*Правільныя і няправільныя сцверджанні*” дазваляе на ўроках беларускай мовы і літаратуры правераць веданне фактычнага матэрыялу і

развіваць у вучняў уменне даваць ацэнку сцверджанню і аргументаваць сваю пазіцыю. Падлеткі атрымліваюць на ўроках літаратуры заданне выпісаць з тэксту выказванні, з якімі яны пагаджаюцца або не пагаджаюцца, і пісьмова прадставіць свае доказы; або ім прапаноўваюцца спрэчныя сцвярджэнні з вывучаемага мастацкага твора з наступным абмеркаваннем іх у класе, напрыклад:

- *“Шчасце не ў золаце”* (З. Бядуля *“Шчасце не ў золаце”*).
- *“У сваім родным кутку работы досыць для кожнага”* (Я. Колас *“Хмарка”*).
- *“Бывае, праўда вочы коле”* (К. Крапіва *“Ганарысты парсюк”*).
- *“Хто сам шчаслівы, таму здаецца, што і ўсе шчаслівыя”* (Я. Колас *“Хмарка”*).

На ўроках беларускай мовы мэтазгодна прымяняць гэты прыём пры праверцы тэарэтычных ведаў, напрыклад: якое сцвярджэнне правільнае?

1. *Прыслоўе – гэта службовая часціна мовы, якая абазначае прымету дзеяння і адказвае на пытанні як? Дзе? Куды?*
2. *Прыслоўе – самастойная часціна мовы, якая абазначае прымету дзеяння або прымету іншай прыметы ці прадмета і адказвае на пытанні як? Якім чынам? Калі? Дзе? Куды? Чаму? Навошта?*
3. *Прыслоўі змяняюцца па склонах, асобах і ліках.*
4. *Прыслоўі не скланяюцца, не спрагаюцца, не маюць роду і ліку.*
5. *Маюць на канцы толькі суфіксу.*
6. *Могуць мець на канцы суфіксы і канчаткі.*
7. *У сказе прыслоўе найчасцей бывае акалічнасцю*
8. *Нязменная часціна мовы.*

Эфектыўным прыёмам развіцця крытычнага мыслення з’яўляецца *“Складанне кластэра”*. *“Кластэр”* – гэта графічная арганізацыя вучэбнага матэрыялу, якая паказвае сэнсавое поле таго ці іншага паняцця, праблемы, выдзяленне сэнсавых адзінак тэксту і іх графічнае афармленне ў пэўным парадку ў выглядзе гронкі, якая дапамагае вучням сістэматызаваць інфармацыю. Кластэр уяўляе мадэль сонечнай сістэмы: у цэнтры – зорка (асноўная тэма), вакол яе – планеты (буйныя сэнсавыя адзінкі тэмы), у кожнай планеты можа быць свой спадарожнік (не адзін). Кластэр можа выкарыстоўвацца на любым этапе ўрока для стымулявання мысленчай дзейнасці, сістэматызацыі і вучэбнага матэрыялу, падвядзення вынікаў, індывідуальнай і групавой работы ў класе і дома.

Прыём *“Ключавыя словы і выразы”* мы выкарыстоўвалі на ўроках літаратуры для вызначэння тэмы, праблемы, аўтара, героя твора: пазнайце коласаўскага героя па наступным *“ключавым словам і выразам”*: *“ у яго быў свет цікавы”, “не такі, як усе дзеці”, “і любіў ён адзіноту”*, вызначце тэму верша: *“ не радуюць кветкі – невылечная рана – радыяцыя - будзе, будзе да*

скону” . На ўроках беларускай мовы пры аналізе раздзела “Марфалогія”, калі прапаноўвалі напісаць словы і выразы да тэмаў “Дзеяслоў”, “Дзеепрыслоўе”, “Дзеепрыметнік”, “Злучнік”, “Часціца”, “Прыназоўнік”. Магчымы другі варыянт выкарыстання дадзенага прыёму: прапанаваць вучням выпісаць ключавыя словы і выразы з тэксту твора, абазначыўшы тэму або праблему.

Дадзены прыём садзейнічае развіццю ўменняў слухаць і ўспрымаць ідэі другіх, фарміраванню навыкаў самастойнай работы з інфармацыяй.

Прыём “*Пераблытаныя лагічныя ланцужкі*” прадугледжвае аднаўленне паслядоўнасці падзей, фактаў. Пэўны праграмны матэрыял па мове ці літаратуры падаецца класу са спецыяльнымі памылкамі.

Напрыклад, на ўроках мовы ў VII перад знаёмствам з тэмай “Тыпы тэксту” вучням было прапанавана ўважліва разгледзець і прааналізаваць прадстаўленыя ланцужкі:

1. *Апісанне: уступ – пералік розных прымет – заключэнне*
2. *Апавяданне: тэзіс – развіццё дзеяння – вывад*
3. *Разважанне: агульнае ўражанне – доказы – агульная ацэнка*

На этапе замацавання сямікласнікі называюць убачаныя памылкі і прадстаўляюць зробленую самастойна ці групай апорную табліцу па гэтай тэме.

На заключным уроку па беларускай літаратуры па тэме “Сваімі словамі пра лірычныя жанры” падлеткі атрымалі заданне разблытаць пераблытаныя лагічныя ланцужкі:

Узор: Філасофская лірыка – М. Танк – “Шчасце”

1. *Грамадзянская лірыка – М. Танк – “Слуцкія ткачыхі”*
2. *Пейзажная лірыка – М. Багдановіч – “Як ліст дубовы”*
3. *Філасофская лірыка – А. Куляшоў – “Цёплы вечар, ціхі вецер, свежы стог”*
4. *Інтымная – П. Броўка - “Бывай”*
5. *Актава – М. Багдановіч – “Свяці, каханняя чыстая зара!”*
6. *Санет – Н.Гілевіч – “Нам разам трыццаць. Мы стаім на кладцы.”*
7. *Трыялет – “Санет” – А. Грачанікаў*

Дадзены прыём накіраваны на трывалае і асэнсаванае засваенне інфармацыі.

Развіццю ўменняў задаваць пытанні розных тыпаў, аргументаваць свой пункт погляду, выказаць гіпотэзы, рабіць вывады дапамагае прымяненне метаду “*Мазгавы штурм*”, які быў прапанаваны Алексам Осбарнам. У савецкай педагогіцы назву гэтага метаду – брэйнстормінг – сталі перакладаць як “мазгавая атака”, “мазгавы штурм” з 60-х гадоў [2]. Сутнасць метаду заключаецца ў тым, што вучні ў парах або групам фармулююць тое, што яны ведаюць ці думаюць, што ведаюць. Ён дазваляе прадэманстраваць разнастайнасць думак і ідэй. Ён складаецца з наступных этапаў: 1) фарміраванне груп “генератараў” (ініцыятараў ідэй) і экспертаў(крытыкаў

ідэй); 2) генерыраванне ідэй, фіксаваанне кожнай гіпотэзы з забаронай крытыкі; сістэматызацыя і класіфікацыя ідэй; 3) ацэнка і выбар найбольш каштоўных ідэй; 4) ацэнка крытычных заўваг, выказаных на папярэднім этапе. Асноўная мэта метаду- развіццё свабоднага самастойнага мыслення. Дадзены метады мы выкарыстоўвалі на ўроках літаратуры, калі праходзіла абмеркаванне такіх праблем, як : бацькі і дзеці (“На Каляды к сыну”, “Вечар”, “Дзяльба кабанчыка”), патрыятызм і здрадніцтва на вайне (В. Быкаў “Жураўліны крык”), я – патрыёт (У. Караткевіч “Дзе мой край”, Я.Купала “Спадчына”), на ўроках мовы, калі адбывалася знаёмства з функцыянальнымі стылямі мовы, стылістычна нейтральнымі і стылістычна афарбаванымі моўнымі сродкамі, тэкстам, яго асноўнымі адзнакамі і тыпамі.

Існуе некалькі мадыфікацый здзяйснення працэсу выпрацоўкі ідэй.

Сярод іх найчасцей сустракаюцца наступныя:

– “Свабоднае плаванне”. Гэта класічны варыянт - вучні падчас абмеркавання выказваюць усякую думку, што з’явілася.

– “Думкі па крузе”. Вучні выказваюць думкі па чарзе. Калі хтосьці не гатовы прапанаваць ідэю, ён прапускае ход. Гэты варыянт садзейнічае развіццю ў вучняў умення чуць іншага.

– “Атака ўсялякую”. Калі патрабуецца арыгінальнае рашэнне, то вучняў можна папрасіць заплюшчыць вочы. Калі ж, напрыклад, мазгавая атака накіравана на збор інфармацыі па тэме, рэкамендуецца працаваць з адкрытымі вачамі.

– “Наглядны штурм”. Асабліваць дадзенага варыянту заключаецца ў тым, што сакратар запісвае ідэі ў выглядзе кластэра на вялікім лісце паперы [2].

Накіраваныя на творчае прымяненне і ацэнку інфармацыі такія метады, як дыскусія , “Напісанне водгука на кнігу або мастацкі твор”, эсэ, “Аналіз крытычнага артыкула”, а таксама такія прыёмы, як “Сінквейн”, “Алфавіт”, “Двайны дзённік”.

У падлеткавым узросце назіраецца павышаная схільнасць да разважанняў, *дыскусій*, крытыкі, праверкі абгрунтаванасці сцвярджэнняў. Каб дыялог прайшоў паспяхова, неабходна папярэдняя падрыхтоўка: мы загадзя знаёмлілі вучняў з праблемай, якая будзе абмяркоўвацца, неабходнай дадатковай літаратурай, узорами вядзення палемікі, правіламі дыскусій. Кожную мікратэму дыскусіі рыхтавалі тры-чатыры вучні, прадумвалі сістэму пытанняў апанентам. На наш погляд, вялікае выхаваўчае значэнне мелі дыскусіі па наступным тэмам: “Трэба дома бываць часцей” (В. Карамазаў “Дзяльба кабанчыка”), “Простае шчасце людское” (М. Танк “Шчасце”), “Чалавеку патрэбна не слава” (С. Грахоўскі “Чалавеку патрэбна не слава”), “Мова – грамадская з’ява”.

Сістэматычнае прымяненне на ўроках літаратуры метаду “*Крытычны адбор матэрыялу на зададзеную тэму*” садзейнічала развіццю крытычнага мыслення: уменню аналізаваць інфармацыю з пункту погляду адпаведнасці тэме, выдзяляць галоўнае, крытычна ацэньваць адабраны матэрыял (свой і аднакласнікаў). Сістэматычна, з моманту аб’яўлення тэмы сачынення і да дня здачы творчых работ, на кожным уроку адводзіцца час (5-7 хвілін) для заслухоўвання дамашніх нарыхтовак (цытат, меркаванняў крытыкаў, уласных думкаў) з наступным абмеркаваннем.

Эфектыўным метадам развіцця крытычнага мыслення з’яўляецца “*Напісанне водгука на кнігу або мастацкі твор*”. Настаўнік знаёміць вучняў з абавязковымі і факультатыўнымі кампанентамі водгука, яго задачамі, стэрэатыпнымі выразамі, а таксама ўзорамі водгукаў. Як адзначае Д. Клустрэр, “у працэсе пісьма мысленне становіцца бачным, а значыць даступным для настаўніка. Той, хто піша, заўсёды актыўны. Ён заўсёды мысліць самастойна і карыстаецца пры гэтым усім наяўным у яго запасам ведаў. Ён прыводзіць належную аргументацыю для падмацавання свайго меркавання. Добрая пісьмовая работа змяшчае ў сабе пошук рашэнняў нейкай праблемы і прапаноўвае знойдзены адказ чытачам” [4, с.83]. Таму пры вывучэнні многіх літаратурных твораў, акрамя водгукаў, падлеткам мы прапаноўвалі напісаць эсэ на вызначаную тэму. У форме невялікага нарыса ці публіцыстычнага эцюда вучням прапаноўвалася аргументавана асвятліць пэўнае пытанне. Звычайна эсэ пішацца пасля абмеркавання літаратурнай, філасофскай ці сацыяльнай праблемы.

Важную ролю ў сістэме навучання літаратуры займае работа з крытычнымі артыкуламі, якія валодаюць вялікім патанцыялам эстэтычнага ўплыву на чытача, садзейнічаюць развіццю крытычнага мыслення вучняў у сілу сваёй прыроды і функцый. Метад “*Аналіз крытычнага артыкула*” мы прымянялі да, у працэсе і пасля вывучэння праграмных твораў. З дапамогай сістэмы пытанняў імкнуліся выклікаць у вучняў неабходнасць параўнання ўласнага пункту погляду з меркаваннямі крытыкаў, развіваць уменне аналізаваць сцвяржэнні і выказванні.

У аснове прыёму “*Двайны дзённік*” ляжыць каменціраванне тэксту. Каментарый – гэта “разважанні, тлумачальныя і крытычныя заўвагі пра што-небудзь” [1, с. 44]. Каментарый можа ўяўляць сабой: пазіцыю чытача (за - супраць), інтэрпрэтацыю выпісанай цытаты, выказванне эмоцый, пачуццяў, асацыяцый у адносінах да інфармацыі, пытанні ў сувязі з прачытаным і г. д. Запаўненне дваінога дзённіка фарміруе ў вучняў мастацкі густ, дае магчымасць цесна звязаць змест тэксту са сваім уласным вопытам, асэнсаваць свае адносіны да вечных праблем. Менавіта літаратура – той школьны прадмет, які “арыентуецца на чалавечую душу.” Толькі ў курсе літаратуры фарміраванне

душы падлетка ажыццяўляецца праз далучэнне да духоўных каштоўнасцей і законаў прыгожага.

Вось узоры некаторых запісаў, якія былі зроблены вучнямі 8 класа пры вывучэнні раздзела “Голасам душы і сэрца” (табліца 4).

Табліца 4 – Двайны дзённік

Цытата	Каментарыі
Завецца ж спадчына мая Ўсяго Старонкай Роднаю.	Кожны з пяшчотай успамінае той куточак Зямлі, дзе прайшло дзяцінства, і ўсёй душой імкнецца туды.
Бо, сапраўды, на свеце без кахання Жыцця няма – ёсць толькі існаванне.	Кахаць – значыць мець сэнс жыцця.
Светла ў полі, светла на душы... А навокол так бялютка бела.	Дзякуючы гукапісу, мы бачым чысціню і прастор, адчуваем душэўную раўнавагу.
Няхай каменне, твань і багна... А ты ідзі, А ты ідзі...	Не трэба баяцца цяжкасцей на жыццёвым шляху, перашкод пры дасягненні пастаўленай мэты.

Дадзены прыём дазваляе фарміраваць удумлівых вучняў. Пісьмовы каментарый (крытычнае разважанне) садзейнічае фарміраванню ўменняў інтэрпрэтаваць інфармацыю, прапускаць яе праз асабісты вопыт, будаваць асацыяцыі.

Сутнасць метадычнага прыёму “*Алфавіт*” заключаецца ў наступным: па вертыкалі запісваецца ключавое слова пэўнага твора. На кожную літару вучні павінны падабраць слова, якое асацыіруецца з ключавым. Спачатку прапановуецца індывідуальная работа кожнага вучня, затым – праца ў групах. Групы выдзяляюць па адным ключавым слове на кожную літару і запісваюць на дошцы. Напрыклад, дадзены прыём мы выкарыстоўвалі пры аналізе актавы верша М. Танка “Прайсці праз вернасць”, у якасці ключавога слова – “верлібр” (**в**-вольны, **е**-еўрапейскі, **р**-раскаваны, **л**-лаканічны, **і**-інтэлектуальны, **б**-багацце сэнсай, **р**-роздум).

Такая праца, накіраваная на фарміраванне асацыяцый ў межах вызначанай тэмы, спрыяе развіццю крытычнага мыслення.

Свядома выкарыстоўваць паняцці і вызначаць уласныя адносіны да праблемы дазваляе прыём “*Сінквейн*”. Сінквейн – гэта верш, які патрабуе аналізу, сінтэзу і абагульнення інфармацыі ў кароткіх выразах. У перакладзе з англійскай мовы слова “сінквейн” абазначае “дарога разважання”, а ў перакладзе з французскай – “пяць”. Такім чынам, сінквейн – гэта верш з пяці радкоў, які пабудаваны па наступных правілах:

1. У першым радку тэма называецца адным словам (звычайна назоўнікам);
2. Другі радок – апісанне тэмы двума словамі (двума прыметнікамі);
3. Трэці радок – апісанне дзеянняў у межах гэтай тэмы трыма словамі;
4. Чацвёрты радок – фраза з чатырох слоў, якая выражае асобныя адносіны аўтара сінквейна да тэмы;
5. Апошні радок – слова-сінонім, якое звычайна паўтарае сутнасць тэмы [7].

Знаёмства з сінквейнам ажыццяўляецца наступным чынам:

1. Тлумачэнне правіл напісання сінквейна.
2. У якасці прыкладаў прыводзіцца некалькі сінквейнаў.
3. Задаецца тэма сінквейна.
4. Фіксуецца час на дадзены від работы.
5. Заслухоўваюцца варыянты сінквейнаў па жаданні вучняў.

Сінквейн – гэта форма свабоднай творчасці, выкарыстанне якой на ўроках стварае спрыяльныя ўмовы для крэатыўнай самарэалізацыі асобы вучня, развівае яго пазнавальныя здольнасці ўмоцоўвае яго маральны патэнцыял. Да прыкладу, сінквейн створаны вучнем 7 класа па творы Я. Купалы “Курган”:

Гусяр
Таленавіты, бясстрашны
Зайграе, замірае, заплача
Песня-дума за сэрца хапала
Курган

Гэты прыём дазваляе суаднесці пачуцці аўтара і свае ўласныя, ідэю твора і асабістае разуменне яго. Кожны створаны вучнем сінквейн можа адкрыць новы падтэкст твора (дадзены сінквейн змяшчае ў сабе наступную думку: жыццё – гэта і ёсць шчасце). Такі прыём дазваляе спалучыць эмацыянальнае і рацыянальнае як мага лепш, актывізуе пазнавальны інтарэс, дазваляе мысліць крытычна.

Нягледзячы на неаднароднасць прапанаваных метадаў і прыёмаў развіцця крытычнага мыслення, у іх ёсць адзіная накіраванасць: стымуляванне ўсведамлення падлеткамі ўласных дзеянняў: аналіза, сінтэза, абагульнення, параўнання, праверкі. Прапанаваныя метады і прыёмы развіцця крытычнага мыслення дазваляюць рашаць многія задачы курса беларускай мовы і літаратуры эфектыўна і займальна, прычым у рамках агульнаадукацыйных стандартаў. Метады і прыёмы развіцця крытычнага мыслення дазваляюць:

- структурыраваць вучэбны матэрыял, акцэнтаваць увагу вучняў на галоўным;

- павялічыць аб'ём тэарэтыка-літаратурных ведаў (у большасці вучняў сфарміравалася ўменне прымяняць іх у працэсе спасціжэння мастацкага тэксту);
- прымяняць паспяхова набытыя веды пры вивучэнні новага матэрыялу, у творчай дзейнасці;
- дэманстраваць вучням асабістую зацікаўленасць, іх імкненне да самавьяўлення;
- павялічыць патрэбнасць вучняў у самастойным чытанні мастацкіх твораў, пашырэнні кола мастацкіх твораў.

Трэба адзначыць, што развіццё крытычнага мыслення ў вучэбна-пазнавальнай дзейнасці адбываецца дыферэнцыравана: на адным уроку – у большай ступені, на другім – у меншай. Гэта залежыць ад мэтаў урока, ступені крытычнай насычанасці вивучаемага матэрыялу, мэтазгоднасці выкарыстання прапанаваных вышэй метадаў і прыёмаў, суб'ектыўнага вопыту падлеткаў.

Літаратура:

- 1 Буйских, Т.М. Критическое мышление в преподавании общественных дисциплин: Методическое пособие для преподавателей вузов / Т.М. Буйских, Н.П. Задорожная. – Бишкек: ОФЦИР, 2003. – 190с.
- 2 Загашев, И. О. Учим детей мыслить критически / И.О. Загашев, С.И. Заир-Бек, И.В. Муштавинская. – 2-е изд. – СПб.: Скифия и др., 2003. – 193с.
- 3 Кларин, М.В. Развитие критического и творческого мышления / М.В. Кларин // Школьные технологии. – 2004. – № 2. – С. 3 –10.
- 4 Клустер, Д. Что такое критическое мышление? / Д. Клустер // Народная асвета. – № 3 . – 2004. – С. 81 - 83.
- 5 Малажай, Г.М. Беларуская мова: Падруч. для 8-га кл. устаноў, якія забяспечваюць атрыманне агул. сярэд. адукацыі з рус. мовай навучання з 12-гадовым тэрмінам навучання / Г. М. Малажай, З. М. Заіка, Н. М. Чалюк. – Мн.: НІА, 2004.- 256 с.
- 6 Муштавинская, Н.В. Технология развития критического мышления: научно-методическое осмысление / Н. В. Муштавинская // Методист. – 2002.- №2.- с. 30-35
- 7 Павлова, А. И. О технологии развития критического мышления учащихся на уроках русского языка / А. И. Павлова // Русский язык в школе. - 2007. - № 8. - С. 11-15.
- 8 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: больш за 65 тыс. слоў / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко.- 4-е выд. – Мінск: БелЭН, 2005. – 784с.